

“CARTAS DESDE ALEMANIA”. LA VISITA D’ UNA DELEGACIÓ DE SECCIÓN FEMENINA DE F.E.T. Y DE LAS J.O.N.S. AL BUND DEUTSCHER MÄDEL EN LA JOVENTUT HITLERIANA, SETEMBRE DE 1937

Antonio Morant i Ariño*
Universitat de València – Estudi General

*Con este ir y venir de mujeres germanas, italianas y españolas, se ha atado fuertemente el nudo que sobre todas las conveniencias diplomáticas, unirá para siempre con lazos de compenetración y cariño, a estos tres grandes pueblos en cruzada heroica de la defensa de una civilización imperecedera*¹

María Josefa Viñamata, febrer del 1938.

El 8 de gener del 1938, Hans Kröger, director del *Sonderstab* (Comandament Especial) alemany a Salamanca i agregat a l’Ambaixada alemanya a l’Espanya nacional, trameté a Berlin un informe adreçat a Joseph Goebbels, ministre del Reich per a la Il·lustració del Poble i la Propaganda sobre el viatge que un grup de dotze membres de *Sección Femenina de F.E.T. y de las J.O.N.S.* (SF) havia realitzat a Itàlia durant tres setmanes del mes anterior. No sense certa satisfacció, Kröger hi informava Goebbels que, al seu retorn a Espanya, les falangistes havien expressat contundents queixes contra l’organització del viatge per part italiana, doncs, tot i haver estat molt ben tractades durant la seua estada i haver assistit a una recepció amb Mussolini, afirmaven –en paraules de l’agregat alemany- que “de tot el viatge no havien ni après res, ni vist res de positiu que poguera ser aplicable [a Espanya]”: segons el relat de les membres de la delegació falangista, el viatge havia consistit “només en visites de luxosos palaus feixistes i de cases del poble pomposament decorades”. A les objeccions de les membres de SF per poder incloure al programa de la visita “si ja no alguna activitat de tipus polític, llavors si més no estudiar algunes instal·lacions socials”, els organitzadors italians es van negar, tot al·legant-hi que es tractava d’un programa tancat. Les dites queixes de les falangistes van tindre tant de ressò que obligaren l’ambaixador italià davant Franco a presentar a Falange una queixa escrita, tot exigint a les seues membres mesura en les crítiques².

* L’autor participa del projecte d’investigació HUM2005-03741, dirigit per Ismael Saz Campos i finançat pel Ministeri espanyol d’Educació i Ciència.

¹ Regidora del Servicio Exterior de SF; cfr. María Josefa VILLAMATA (sic), “Camisas azules en Italia y Alemania”, Y. Revista para la Mujer nacionalsindicalista, nº 1 (febrer 1938), p. 13; fragment citat també per Gallego, 1983, p. 68.

² Hans KRÖGER, “Reise der von der italienischen Regierung eingeladenen Falangistinnen”, Salamanca, 8 de gener del 1938. Politische Beziehungen zwischen Italien und Spanien, KENT III (Auswärtiges Amt, 1920-1945). Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (Arxiu Polític del Ministeri alemany d’Afer Exteriors; d’ara endavant: PA-AA), Berlin.

L'estada d'aquesta delegació de SF a Itàlia no havia estat la primera d'un grup de SF a alguna de les considerades *naciones amigas* de l'Espanya nacional³. De fet, com el mateix agregat alemany afirmava tot just començar l'esmentat informe, a l'origen de la invitació italiana hi havia la intenció del govern italià de repetir l'èxit dels viatges de formació que els i les falangistes havien realitzat a Alemanya ja durant la segona meitat del 1937. Tampoc aquests viatges eren gens estranys al bàndol *nacional*: els contactes entre SF i les diferents organitzacions femenines (juvenils o adultes) italianes i alemanyes s'incloïen dins del marc més ample dels contactes de Falange amb el *Partito Nazionale Fascista* i amb el Partit Nacionalsocialista alemany (NSDAP) i, en un plànol més general, de les relacions entre l'Espanya de Franco i els règims feixista i nacionalsocialista. De fet, des de setembre del 1936 els alemanys començaren a veure Falange –amb la qual no havien tingut gaire contacte oficial abans del cop d'Estat- com a "el componente español de un futuro orden internacional"⁴.

Durant gairebé el primer mig any de guerra les prioritats del partit feixista espanyol havien estat, però, d'altres més urgents. Mancada d'una direcció única i centralitzada, amb serioses dificultats de comunicació entre els seus diferents grups i havent de fer front a un desbordant nombre de noves afiliacions, Falange hagué de fer-se càrrec de les tasques de caire militar, tot deixant-ne de banda temporalment les més directament polítiques⁵. Quan, transcorreguts els primers mesos de guerra civil, la situació del bàndol nacional s'estabilitzà, Falange començà a mirar d'afiançar la seua posició política a l'interior del bàndol franquista i a buscar referents que ideològicament li foren propers. Les mirades es dirigiren cap a Roma i, cada vegada més com més avançava la guerra, cap a Berlín⁶, ambdues molt interessades també –de vegades, cadascuna pel seu costat, quan no directament en plena competència- a influir políticament el futur d'allò que, a poc a poc, s'anava perfilant com al *Nuevo Estado*. Així, Falange demanà al NSDAP una gran quantitat de material informatiu sobre les diferents organitzacions nacionalsocialistes⁷.

³ Denominació que les pròpies falangistes i, en general, els mitjans de comunicació –primer del bàndol revoltat i després del Nuevo Estado- empraven per a fer referència a Alemanya, Itàlia i Portugal.

⁴ Paul PRESTON, *Las tres Españas del 36*, Barcelona, Plaza y Janés, 1998, p. 135.

⁵ Joan Maria THOMÀS, *Lo que fue la Falange. La Falange y los falangistas de José Antonio, Hedilla y la Unificación. Franco y el fin de la Falange Española de las JONS*, Barcelona, Plaza y Janés, 1999, p. 100.

⁶ Stanley G. PAYNE, *Franco y José Antonio. El extraño caso del fascismo español*, Barcelona, Planeta, 1997, p. 502.

⁷ Stanley PAYNE, *ibidem*, p. 447.

A les acaballes del 1936, FE estigué ja en situació d'enviar a les dites *naciones amigas* delegacions del més alt nivell, l'objectiu general de les quals era establir contactes amb els partits únics i les diferents autoritats dels respectius països. Es pretenia conèixer el funcionament dels diversos departaments nazis –i feixistes italians– i explorar les possibilitats de traslladar eixos models al sí de FE de las JONS⁸. A aquestes visites i contravisites entre les diverses organitzacions dels respectius partits únics, les membres de SF (amb la seua Delegada Nacional, Pilar Primo de Rivera, al capdavant) hi assoliren un creixent protagonisme.

També la branca femenina de Falange havia hagut de fer front durant els mesos posteriors al cop d'Estat a importants problemes organitzatius. Amb un substancial creixement quantitatiu⁹, amb moltes de les seues *mandos* (entre les quals Pilar Primo de Rivera i Dora Maqueda, respectivament Delegada i Secretaria nacionals) “aïllades” a la zona lleial a la República, i mancada d'estructures i pràcticament de tradicions prèvies, al primer mig any de guerra SF hagué d'assumir part de les necessitats logístiques de les milícies del Partit i de l'Exèrcit¹⁰. Durant aquells primers mesos de guerra, les seues membres van ser enquadrades per a realitzar tasques assistencials i auxiliars: als tallers de confecció, als hospitals de campanya, als llavadors del front, el madrinatge de guerra... Això és, duent a terme tasques secundàries, aquelles *típicament* femenines i que no semblaven posar, doncs, en dubte els *naturals* rols de gènere¹¹.

De la mateixa manera que en el cas dels seus camarades masculins, transcorreguts els primer mesos, les falangistes començaren a reorganitzar-se i a buscar la consolidació de la seua organització. Pilar Primo de Rivera i Dora Maqueda, ja arribades a zona *nacional*, s'instal·laren el desembre del 1936 a Salamanca, seu del Quartell General de Franco, on dos mesos abans ho havia fet la *Junta de Mando provisional* de Falange¹². Poques setmanes després, a primeries de gener del 1937, la Delegada Nacional convocaria el *Primer Consejo Nacional* de SF, on en fixà les normes de funcionament i marcà la línia a seguir per les seues membres. Al llarg d'aquest

⁸ Joan Maria THOMÀS, *Lo que fue la Falange...*, p. 129.

⁹ Més encara si es té en compte que la seua afiliació havia passat, en escassos cinc mesos de 2500 membres abans del cop d'Estat, a vora 60000 a les darreries de desembre del 1936, segons s'afirmà al *Primer Consejo* de gener del 1937; cfr. María Teresa GALLEGÓ, *Mujer, Falange y franquismo*, Madrid, Taurus, 1983, p. 47.

¹⁰ Inmaculada BLASCO, 1999, p. 34ss.; Thomàs, 1999, p. 124).

¹¹ Maria Aline BARRACHINA, *La Section Féminine de F.E.T. et des J.O.N.S. puis du Mouvement National: Origines, genèse, influence, fin, 1933-1977*, tesi doctoral inèdita, Université de la Sorbonne Nouvelle-Paris III, 1979, p. 128.

¹² Joan Maria THOMÀS, *Lo que fue la Falange...*, pp. 104-105; i Karine BERGÈS, *Pilar Primo de Rivera (1906-1991): Cause feminine, ideologie phalangiste, stratégies et enjeux politiques dans l'ombre du Regime Franquiste*, Université Toulouse-Le Mirail, tesi doctoral inèdita, 2003, p. 63.

segon any de guerra, SF redoblaria esforços, miraria de consolidar les seues activitats i, amb aquestes, d'augmentar la seua influència sobre el conjunt de les dones espanyoles¹³.

Sense molts exemples històrics en què emmirallar-se, aquestes *mujeres azules* buscaren –a l'igual que els seus companys de Partit– referents a l'exterior. També en el seu cas les mirades s'adreçarien envers Itàlia i, especialment, envers Alemanya. Des del 1937 SF mantindria contactes amb el seu equivalent directe a l'Alemanya nacionalsocialista, això és, l'organització femenina adulta del Partit Nazi (la *Nationalsozialistische Frauenschaft*, o NSF) però aquests serien especialment freqüents amb l'Associació de Xiques Alemanyes en la Joventut Hitleriana (el *Bund Deutscher Mädel in der HJ*, o BDM), l'organització femenina juvenil. En conjunt, i segons les fonts de què fins ara disposem, aquests viatges (de diferent durada i objectius, tot depenent del viatge concret) s'estendrien des de les acaballes de l'estiu del 1937 –en plena Guerra Civil– fins l'estiu del 1943, ben entrada ja la Segona Guerra Mundial¹⁴.

Com a mínim des del 1935, hi havia activa a Madrid una secció del BDM¹⁵. Tot i que SF havia estat fundada a la mateixa ciutat un any abans, el 1934, fins al moment no hem trobat cap prova documental de contactes entre ambdues organitzacions femenines feixistes anteriors al 1937, precisament any en què –segons escrivia la pròpia Pilar Primo de Rivera a una història oficial de SF a primeries de la dècada dels cinquanta– s'esdevindrien "los primeros viajes de intercambio a Italia y Alemania"¹⁶.

El 23 de juny d'aquell segon any de guerra, el primer ambaixador alemany a l'Espanya *nacional*, Wilhelm von Faupel, general retirat i amb molts contactes a Falange, escrigué una carta al cap de la Joventut del

¹³ BERGÉS, *ibídem*, pp. 64-65.

¹⁴ Malgrat que la historiografia alemanya i l'espanyola han tractat les relacions entre l'Espanya de Franco i l'Alemanya nacionalsocialista al llarg de les darreres quatre dècades i d'un nombre no reduït d'estudis realitzats des de diferents enfocaments (polítics, econòmics, culturals, militars...), ha calgut esperar al creixent nombre de monografies dedicades a l'estudi de SF per a trobar esments a aquests contactes, tot i que fins ara cap d'elles els ha situat al centre del seu objecte d'estudi. Entre les autores que sí que els han esmentat caldria destacar –vegeu al respecte la bibliografia al final del present text– les aportacions de Barrachina (1979), Gallego (1983), Blasco (1999), Bowen (2000), Richmond (2003), Bergés (2003) i Rodríguez López (2004); la primera i les dos últimes, tesis doctorals encara inèdites. Recentment ha aparegut un primerenc breu estudi comparatiu entre ambdues organitzacions femenines feixistes, que no esmenta, però, l'existència de contactes; vegeu María Luz BLANCO CAMBLOR, *Similitudes y diferencias entre la 'Sección Femenina' en España y la 'Bund Deutscher Mädel' en la Alemania del Tercer Reich. Una aproximación*, a Magdalena SANTO TOMÁS, Mª Isabel DEL VAL VALDIVIESO, Cristina DE LA ROSA CUBO i Mª Jesús DUEÑAS CEPEDA (coord.), *Vivir siendo mujer a través de la historia*. Valladolid, Universidad, 2005, p. 215-239.

¹⁵ Cfr. l'article "Auslandsdeutsche Mädel schreiben" ("Xiques alemanyes de l'exterior escriuen"), al número de juny de la revista mensual del BDM *Das Deutsche Mädel*. Die Zeitschrift des Bundes Deutscher Mädel in der HJ (juny del 1935), p.13.

¹⁶ Pilar PRIMO DE RIVERA, "Historia de la Sección Femenina", Fons Asociación Nueva Andadura, Serie Azul. Real Academia de la Historia.

Reich (*Reichsjugendführer*, RJF), Baldur von Schirach, tot instant-li encaridament a què la Joventut Hitleriana prenguera contacte amb les joventuts de Falange: “per raons político-culturals” l’ambaixador alemany jutjava una presa de contacte tal com a “extraordinàriament important” per als interessos alemanys, encara més —deia— perquè les joventuts italianes duïen cert avantatge a les alemanyes i ja havien començat a guanyar influència sobre les de Falange¹⁷. Aquell estiu fou testimoni dels cada vegada més intensos contactes de Falange amb diverses organitzacions alemanyes, materialitzat ara ja en les visites a Alemanya de delegacions d’*Auxilio Social* i de l’*Organización Juvenil Española* (l’OJE, les joventuts de Falange)¹⁸.

A primeries de setembre, simultàniament a l’estada de la delegació de l’OJE, eixiria també cap a Alemanya una delegació SF, encapçalada per Carmen Werner Bolín, llavors delegada provincial a Màlaga. La presència a Alemanya d’aquesta delegació falangista seguia una invitació cursada especialment per visitar les escoles de *mandos* de les Joventuts Hitlerianes. Atesa la data en què aquest viatge va tindre lloc, és molt probable que aquesta primera visita de SF al BDM tinguera el seu origen en la petició de l’ambaixador alemany a Salamanca tot just esmentada. Es tractava, doncs, de la primera de les moltes visites que SF i el BDM s’intercanviarien durant els següents anys¹⁹.

Per l’intercanvi telegràfic entre l’ambaixada alemanya a Salamanca i el ministeri de Propaganda a Berlin, sabem que la delegació de SF estava composta per sis falangistes i que arribaren amb avió des de la capital de l’Espanya franquista a Stuttgart (sud-oest d’Alemanya) el 3 de setembre²⁰. Des d’aquesta ciutat es traslladarien a Nürnberg, ciutat seu dels Congressos del NSDAP, on el 6 de setembre començaria l’edició del 1937 del congrés del Partit, sota el lema de “El Congrés del Treball” (*Reichsparteitag der Arbeit*)²¹. Dels telegrams abans esmentats es dedueix que per als alemanys es tractava d’una visita important, atés que —segons

¹⁷ VON FAUPEL al Reichsjugendführer, document sense títol, Salamanca, 23 de juny del 1937. Jugendbewegung I. Spanien, Fons INLAND, Inland-Partei. Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Berlin.

¹⁸ Per a les dos visites de l’AS, vegeu Ángela CENARRO, *La sonrisa de Falange. Auxilio Social en la guerra civil y en la posguerra*, Barcelona, Crítica, 2006, pp. 42ss. i 73. Per a la visita de l’OJE, vegeu per exemple el diari *Frankfurter Zeitung* (4.IX.1937) i el salmantí *El Adelanto* (3.X.1937).

¹⁹ En un sentit estricte, la primera visita documentada de membres de SF a Falange va ser la de la delegació encapçalada per Mercedes Sanz Bachiller, en la qual també hi havia com a mínim una mando de SF, Clara [Clarita] Stauffer, auxiliar central de premsa i propaganda, de pare alemany. La finalitat d’aquesta visita era, però, la visita les organitzacions socials del NSDAP; cfr. CENARRO, *ibidem*, p. 27.

²⁰ HEBERLEIN, telegrama 430, 30 d’agost de 1937, Salamanca. Jugendbewegung I. Spanien, Fons INLAND, Inland-Partei. Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Berlin.

²¹ Vegeu al respecte la informació referida als Congressos del NSDAP que hi ha a la pàgina web del Museu Alemany d’Història (DHM), URL: <http://www.dhm.de/lemo/html/nazi/innenpolitik/parteitag/index.html>. (11.VI.2005).

s'informava des del dit ministeri a l'ambaixada alemanya a Salamanca abans de l'eixida de la delegació femenina espanyola- era recomanable que les falangistes prengueren part en el Congrés del Partit²².

Curiosament, a les seues "Cartas desde Alemania", l'article a la revista *Y* que dóna nom a aquesta comunicació, Werner no esmenta la seua presència al Congrés del NSDAP. Amb tot, sembla que l'impacte d'aquest en les membres de SF va ser gran i que l'estètica de les celebracions i les desfilades típiques d'aquells dies van "electritzar" les falangistes, les quals en tornaren entusiasmades per la Nova Alemanya, fins al punt que, a l'informe posterior, Werner hi escrigué "Estuvimos en la gran parada de Nürnberg. ¡Deslumbrante!"²³. Encara mesos després, en escriure l'article, la ja regidora central de cultura i formació de jerarquia es mostrava entusiasmada de la seua visita, durant la qual havia estat testimoni del "milagro asombroso" que la Joventut Hitleriana havia aconseguit fer a aquell "democrático país si se le da a la palabra democrático su exacto sentido"²⁴.

Malauradament no disposem de la descripció de l'itinerari complet del viatge, sinó només d'esments concrets, raó per la qual bona part de les etapes del viatge estan clares, però no així la seua seqüència, és a dir, l'ordre amb què s'esdevingueren. Sembla, però, que seguidament les falangistes visitaren l'Escola Nacional de Mandos Femenins del BDM a Darmstadt (al sud de Frankfurt/Main), situada al bell mig d'un bosc. Aquesta visita pogué servir per a que les falangistes prengueren consciència de la importància que aquest contacte amb la natura tenia per a la formació de la joventut en un sentit nacionalsocialista²⁵; encara més pel fet que, com es faria palès a algunes visites, per aquella època les falangistes no estaven gens acostumades a la vida en campament i soldrien fer els seus campaments a albergs.

Seguint una certa lògica geogràfica, el més probable és que després les falangistes partiren cap a Koblenz i d'ací cap a Colònia, on visitaren la seu del BDM local. Del relat del seu viatge publicat al març de

²² Veure la petició de tramesa de telegrama a Salamanca, HASENOHRL, sense títol, Berlin, 30.VIII.1937. Politische Beziehungen Spaniens zu Deutschland, Fons INLAND, Inland-Partei. Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Berlin.

²³ Wayne H. BOWEN, *Spaniards and Nazi Germany: Collaboration in the New Order*, Columbia, University of Missouri Press, 2000, p. 66; i Luis SUÁREZ, *Crónica de la Sección...*, p. 68. En aquest sentit, potser hi haja alguna relació amb aquesta visita en el fet que al llarg dels anys quaranta a les trobades de SF on es discutia sobre educació física, es projectaren pel·lícules esportives alemanyes i en especial Olympia de Leni Riefenstahl; cfr. Kathleen RICHMOND, *Women and Spanish Fascism. The women's section of the Falange: 1934-1959*, London - New York, Routledge, 2003, p. 25.

²⁴ Cfr. Carmen WERNER: "Cartas desde Alemania", *Y. Revista para la mujer nacionalsindicalista*, n° 2, març 1938, p. 55.

²⁵ Luis SUÁREZ, *Crónica de la Sección...*, p. 67; Wayne H. BOWEN, *Spaniards and Nazi Germany...*, p. 47.

l'any següent, es pot deduir que tant la convivència amb les membres de l'organització juvenil femenina com la consulta que realitzà als fitxers personals de les membres del BDM de Colònia causaren a Werner una profunda impressió: semblava entusiasmada pel fet que, tot i el seu divers origen social, ni en el tracte ni en l'aspecte de les joves alemanyes no es fera palesa cap diferència social:

“He vivido con todas las muchachas del B.D.M. en diferentes colegios para jefes, y nunca he podido averiguar la procedencia social de cada una; igual uniforme, igual peinado sencillo y limpio, igual ducha fría, igual postura o modales en la mesa, igual conversación sobre política o historia...”²⁶.

Aquest interclassisme –de vegades més retòric que efectiu– era un dels aspectes que més solia remarcar el règim nazi dins la seua recerca d'una *Volksgemeinschaft*, la comunitat nacional racial, que sublimés les diferències entre classes, encara més –es deia– en comparació amb l'individualisme classista imperant a Weimar; un aspecte aquest de l'interclassisme que, a banda, connectava plenament amb la retòrica social del discurs de Falange.

Les falangistes continuaren viatge cap a Düsseldorf (molt a prop de la frontera amb els Països Baixos), ciutat prop de la qual visitaren una de les *Haushaltungsschule* (literalment, Escoles d'Economia Domèstica) del BDM, l'equivalent nacionalsocialista a les futures *Escuelas-Hogar* de SF²⁷. A aquestes escoles s'impartien ensenyaments domèstics i tot allò necessari per a formar futures mares alemanyes: al llarg d'un any les xiques hi havien de guanyar experiència i pràctica en activitats domèstiques i ensenyar-se tot allò que calia saber com a futures mares, mitjançant cursos de cuina, rebosteria, jardineria, puericultura, estudis sobre la 'comunitat nacional-racial' i esport²⁸.

Probablement d'aquesta part de la visita, Werner extragué una imatge ideal de la xica BDM, la qual igual que botava “tres metros a lo largo y uno a lo alto”, havia après a “guisar, a cantar, a leer y a forrar sus libros con resbaladizo pergamino” i era, per descomptat, molt més valuosa com a dona que “esa rubia platino

²⁶ Carmen WERNER, “Cartas desde Alemania”..., p. 54.

²⁷ Bowen en diu “Nazi school for future German mothers”; Wayne H. BOWEN, *Spaniards and Nazi Germany...*, p. 47. Probablement l'Escola de Mandos femenins visitada fóra l'Escola-Llar de Geldern, vora 60km a l'oest de Düsseldorf, la qual seria visitada pocs mesos després, a l'abril del 1938, per la Delegada Nacional de Sección Femenina durant la seua primera visita a Alemanya; cfr. la fotografia apareguda al número de maig de la revista mensual del BDM *Das Deutsche Mädel*, també reproduïda per la Delegada Nacional del BDM, Jutta Rüdiger, en les seues memòries; cfr. respectivament Elka VON WEDEL, “Pilar Primo de Rivera besuchte Deutschland”, *Das Deutsche Mädel*, maig 1938, p.19, i Jutta RÜDIGER, *Ein Leben für die Jugend. Mädelführerin im Dritten Reich*, Preußisch Oldendorf, Deutsche Verlagsgesellschaft, 1999, s.p.

²⁸ Lisa PINE, “Creating Conformity: The Training of Girls in the Bund Deutscher Mädel”, *European History Quarterly*, 33/3, (2003), p. 379

que pasea por Unter den Linden"²⁹. Aquesta imatge d'una dona sana i esportiva, activa, però que alhora no oblidava les seues obligacions domèstiques, per oposició a les *señoritas* que tant repel·lien les nacionalsocialistes i les falangistes, seria una constant en el model de *mujer azul* que durant dècades propugnaria SF³⁰.

Des de Düsseldorf, Werner creuà en tren bona part d'Alemanya, fins arribar a Berlín, on presencià al *Reichssportfeld* ('Camp d'Esports del Reich') el concert de cloenda de la Setmana Musical del BDM berlinès³¹. Dins del programa d'ensenyaments del BDM, aquell any 1937 havia estat declarat l'Any de la Promoció de la Música instrumental dins la HJ, atès que per a les nacionalsocialistes "cantar i tocar un instrument suposava també sempre un servei al poble"³². En aquest context, paga la pena destacar alguns dels mots amb què Werner descriu les concertistes o els seus moviments: "alegres y persuasivos", "sigilosamente", "silencio", "ingenua y sencilla", "original y etérea muchacha", "sutil",... qualitats totes elles *típicament femenines*³³.

L'estada a Berlín constituí probablement l'última etapa del viatge d'aquesta delegació de SF. Tot i que desconexim la data exacta de la seua tornada, en conjunt la visita no arribà en cap cas a les dos setmanes de durada, doncs el 16 de setembre, tretze dies després de la seua eixida cap a Alemanya, Werner presentà –ja a Espanya i d'acord amb la normativa de SF sobre les visites– un informe sobre la seua estada³⁴.

Aquesta visita del grup encapçalat per la delegada provincial de Màlaga va ser la primera visita entre SF i BDM que fins ara hem pogut documentar, i suposava el començament d'una relació entre dos organitzacions femenines feixistes (falangista una, nacionalsocialista l'altra) que s'estendria al llarg dels següents sis anys, amb

²⁹ Segons les seues pròpies paraules; cfr. Werner, op. cit., p. 55. Unter den Linden ('Sota els tils') és l'avinguda principal del districte centre de Berlín (TMiA).

³⁰ Sofia RODRÍGUEZ LÓPEZ, *La Sección Femenina y la sociedad almeriense durante el Franquismo*, tesis doctoral inèdita, Universidad de Almería, 2003, pp. 247-248.

³¹ Cfr. Carmen WERNER, „Cartas a Alemania“..., p. 55. Malauradament no hem trobat cap altra referència ni a les fonts primàries ni a la bibliografia secundària a aquesta Setmana Musical que ens servira per a datar amb major precisió l'estada de Werner a Berlín.

³² Gabriele KINZ, *Der Bund Deutscher Mädel. Ein Beitrag über die außerschulische Mädchenerziehung im Nationalsozialismus*, Frankfurt am Main, Bern, New York i Paris, Peter Lang Verlag, 1991. Sobre l'ensenyament musical dins del BDM, vegeu pàgines 173-212.

³³ Cfr. Carmen WERNER, „Cartas a Alemania“..., p. 55.

³⁴ Segons la normativa de SF, les membres seleccionades per viatjar als països amics rebien abans de la partida un informe de les qüestions que havien d'estudiar i en tornar havien d'escriure sobre tot allò que hagueren vist i que, al seu parer, poguera servir de guia o norma per a SF; cfr. Inmaculada BLASCO, *Armas para la contrarevolución...*, p. 58. Suárez, el qual ha tingut accés –al contrari que la majoria d'historiadors/es– als arxius de la Fundación Francisco Franco, fa esment a aquest informe ("Informe del 16-IX-1937 hecho por Carmen Werner. AFF (S.F.) Carp. 14 núm.1") d'accés, però, restringit; cfr. Luis SUÁREZ, *Crónica de la Sección...*, p. 67, nota 4.

constants contactes i visites (incloses sis de Pilar Primo de Rivera a Alemanya, cinc de les quals en el decurs de dos anys), només interrompudes durant el primer any de guerra mundial. Si bé aquestes més de vint visites i contravisites fins ara documentades entre ambdós organitzacions no poden ser desvinculades del context en què van tindre lloc i s'emmarquen de fet —com ja ha estat anteriorment indicat— en el marc més ample de les relacions exteriors de l'Espanya de Franco, com a un vessant gens insignificant de les relacions amb els seus principals aliats a l'època, això no lleva, però, per a poder interpretar aquests contactes i visites com a resultat de la pròpia dinàmica de SF.

En les circumstàncies del primer any de guerra civil —i encara més tard en el temps— la branca femenina de Falange buscà models en l'exterior i a Alemanya en trobà com a mínim un, el BDM, a més a més en un àmbit, el de les joventuts femenines, que SF sempre defensaria —si bé durant els primers anys sense resultat— com a propi. Cal no oblidar que a les acaballes del 1936 —quan oficialment encara no era una organització estatal— l'organització juvenil femenina del NSDAP tenia una més llarga i experimentada trajectòria que no SF i una xifra d'afiliades quasi cinquanta vegades superior a la de SF en aquell mateix moment. Si hi afegim el també ja esmentat context de la guerra civil, el prestigi de què els feixismes, i el nacionalsocialisme en particular, gaudien a finals dels anys 30, però sobretot la proximitat ideològica de dos organitzacions femenines que, no debades, eren ambdós feixistes —si bé amb les seues diferències, que n'hi havia i d'importantes—, es podrà entendre perquè la branca femenina de Falange recorregué —sense deixar de banda, però, els *Fasci Femminile* o la *Mocidade Feminina Portuguesa*— al BDM com a un dels seus models.

Si les fonts primàries i secundàries fins ara consultades esbossen la imatge d'un major contacte entre, per part espanyola, la branca femenina *adulta* i, per part alemanya, la femenina *juvenil*, dels respectius partits únics, i no tant entre SF i la que era la seua equivalent alemanya directa, la NSF, això ben podria ser degut, d'una banda, al fet que SF no renunciava a la seua potestat sobre la formació de les xiquetes espanyoles i, de l'altra, a una diferent concepció de la formació de la dona a ambdós règims. Així, a Espanya la formació de la dona era percebuda de forma més global i independent de l'home —fos de l'edat que fos— i seria l'organització femenina adulta (SF) qui acabara aconseguint la potestat de la formació de xiques i xiquetes. Altrament, a Alemanya, era la joventut —masculina i femenina— la que rebia —sense perdre mai allò que en deien "línia unitària"— una formació conjunta i diferenciada de la de la resta de la població, de manera que la Joventut Hitleriana abastava xics i xiques. A banda, era SF l'organització encarregada de proveir les *mandos* per a la branca femenina de les joventuts de Falange (primer l'OJE i després el *Frente de Juventudes*). De fet, durant els anys estudiats algunes

d'aquestes *mandos* falangistes a l'organització juvenil femenina prendrien part als viatges encetats per la visita de què hem parlat.

Ja aquesta primera visita tindria les seues repercussions concretes sobre el desenvolupament i l'estructura de SF. En primer lloc, Suárez hi veu una relació amb l'establiment per un decret de 7 d'octubre de 1937³⁵ del *Servicio Social de la Mujer*, mitjançant el qual teòricament s'obligava les dones menors de 35 anys a servir durant sis mesos en les tasques que l'Estat fixara³⁶. En segon lloc, i per la seua banda, Bowen troba raonable veure en aquesta visita una possible relació amb la decisió de Pilar Primo de Rivera de crear el 1938 (això és, l'any posterior a la visita) la primera de les *Escuelas-Hogar* de SF, i de fer-ho, a més a més, a Màlaga, província de la qual Werner havia estat cap provincial. Aquest historiador nord-americà no descarta que Werner tinguera un paper important en la decisió d'establir-hi l'escola i en la confecció del seu programa³⁷. En tercer lloc, tampoc no caldria descartar la possible relació entre aquesta visita de Werner i la seua designació, durant el II *Consejo Nacional* de SF, celebrat a Segovia i Àvila el gener del 1938 (escassament, doncs, quatre mesos després de la seua tornada d'Alemanya) com a Regidora Central de les joventuts femenines³⁸.

Finalment, es pot concloure que per regla general els contactes i les coneixences que es feien al llarg de les visites perduraven en el temps. Pel que fa a aquesta visita en podem trobar tres mostres. D'una banda, com ja ha estat dit, és ben probable que l'Escola-Llar del BDM que Pilar Primo de Rivera visitaria pocs mesos després a Geldern (a tocar de la frontera amb els Països Baixos) fóra la mateixa que havia visitat Werner —una de les seues col·laboradores més pròximes— durant l'estada de què hem tractat. De l'altra, quan la cap del BDM, Jutta Rüdiger, visitara Espanya l'octubre del 1938, una de les etapes finals del seu viatge seria precisament Màlaga (d'on Werner havia estat delegada provincial), on va ser convidada a visitar la primera *Escuela de Mandos* de SF, "creada per la camarada Carmen Werner", amb la primera promoció de *mandos* de la qual parlà³⁹. Per últim,

³⁵ No arriba, doncs, a un mes després del retorn de Werner d'Alemanya.

³⁶ Luis SUÁREZ, *Crónica de la Sección...*, p. 68.

³⁷ Wayne H. BOWEN, *Spaniards in Nazi Germany...*, p. 48.

³⁸ Cfr. Medina 15 (26.VI.1941), p. 3.

³⁹ Cfr. Hans MARUM, „Mit der Reichsreferentin durch Nationalspanien" („Amb la Reichsreferentin per Espanya!"), *Das Deutsche Mädel* (desembre 1938), pp. 13-15.

durant aquesta estada Werner visità també l'*Obergau*⁴⁰ de Hessen-Nassau (a la zona de Frankfurt/Main-Kassel, centre-oest d'Alemanya), al qual pertanyia el grup del BDM que, acompanyat de les seues *mandos*, cinc anys després, al juny del 1942, jugaria dos partits d'hockey (el d'anada a Terrassa i el de tornada a Stuttgart) contra una selecció de SF⁴¹. Si descartem una casualitat, es podria convincentment argumentar que els contactes personals establerts durant aquella visita facilitaren d'alguna manera l'organització anys després d'aquests partits.

A nivell més general, aquesta visita en particular i, en general, totes les visites analitzades constitueixen una prova més que, com afirma Helen Graham en el seu darrer llibre, tot i la retòrica política predominant al bàndol nacional (segons la qual els franquistes en fomentaven, mitjançant la mobilització femenina, el paper tradicional), les activitats realitzades per SF assignaven a les dones una nova funció, un nou paper públic⁴². La visita de què hem parlat al llarg d'aquesta comunicació aporta bons exemples de les contradiccions que la mobilització de les falangistes provocà entre la teoria i la praxis dels discursos franquistes de gènere, que promulgaven un model tradicional de dona però que alhora havien de conviure amb l'enquadrament d'aquesta, la seua mobilització política i la seua uniformada visibilitat a l'interior d'una organització política, la qual cosa les dotava d'un protagonisme públic fins llavors desconegut. Unes contradiccions que, d'altra banda, no eren sinó les mateixes que caracteritzarien les polítiques de gènere de l'Alemanya nacionalsocialista i de la Itàlia feixista.

Les falangistes, si més no les *mandos*, eren *dones polítiques*; anaren a Alemanya i també, tot i que en menor mesura, a Itàlia i Portugal, règims *políticament* i ideològica més propers als seus, a la recerca d'un model, "a ver y contrastar" com diria Mercedes Sanz Bachiller⁴³ o "a veure i a aprender'n" com dirien —no sense certa intencionalitat propagandística— les alemanyes de les falangistes arran la primera visita de Pilar Primo de Rivera a Alemanya, l'abril del 1938⁴⁴. Durant aquestes visites les falangistes buscaven observar exemples de les activitats d'aquelles alemanyes i italianes a les quals consideraven les seues camarades, veure les seues

⁴⁰ Si el Gau (districte), divisió administrativa típica de l'Alemanya nacionalsocialista, era equivalent a les delegacions provincials de Falange, un Obergau (literalment "districte superior") podria ser traduïble per "districte regional".

⁴¹ Cfr. Medina 65 (14.VI.1942), 66 (21.VI.1942) i 93 (27.XII.1942).

⁴² Helen GRAHAM, Breve historia de la guerra civil, Madrid, Espasa-Calpe, 2006, p. 103.

⁴³ Vegeu les seues declaracions al setmanari falangista Ecos (2.VIII.1937), citat per Mónica ORDUÑA PRADA, El Auxilio Social (1936-1940). La etapa fundacional y los primeros años, Madrid, Escuela Libre Editorial, 1996, p. 144.

⁴⁴ Cfr. Hans MARUM, „Mit der Reichsreferentin...“, p. 16.

instal·lacions socials i estudiar les estructures de les seues organitzacions, per a després tindre present –en positiu o en negatiu- allò observat a l'hora d'aplicar-ho a Espanya. Així, per exemple, la delegació encapçalada per Carmen Werner visitaria escoles de *mandos*, escoles-llar, setmanes musicals i assistirien al Congrés del Partit a Nürnberg, la cerimònia de major importància al calendari de celebracions nacionalsocialistes. I quan, com a l'estada a Itàlia de desembre del 1937, durant al llarg d'una visita no era aquest el cas i no podien acomplir els objectius que buscaven amb la visita, ja hem vist quina era la seua decebuda reacció.

Es podrà argumentar que activitats com ara setmanes musicals i visites a escoles-llar no representaven sinó activitats *típicament* femenines adreçades a perpetuar uns rols determinats, i que, en tot cas, aquestes visites només afectaven a una minoria de desenes de dones d'entre una població de milions. I ben poden ser certes ambdós argumentacions. Tanmateix, no es podrà negar que, en acabant, aquestes dones (la seua majoria prou joves) que a les acaballes dels anys trenta i primeries dels quaranta –i és amb aquesta època que hem de fer la comparació- arribaven a un poble espanyol en cotxe, d'uniforme i sovint sense companyia masculina, i tot i això disposaven d'un cert poder, o que organitzaven per a les xiquetes de l'OJE o del *Frente de Juventudes* excursions a d'altres províncies, presentaven massa contradiccions com per a atribuir-los sense majors problemes uns rols de gènere tradicionals. A més a més, aquestes comparativament poques *mandos* que al llarg d'aquells sis anys viatjarien a Alemanya és ben probable que retingueren les seues vivències d'aquests viatges com a positives⁴⁵ i que això tinguera d'una forma o d'una altra la seua influència en la formació de les xiquetes i xiques espanyoles que en les dècades posteriors haurien de passar per SF; sobretot tenint en compte l'escassa capacitat de relleu generacional que les *mandos* de SF acabarien demostrant, la qual cosa comportaria que moltes de les seues *mandos* s'hagueren format als anys quaranta

Al cap i a la fi, i en el context d'aquestes visites, sembla encara més difícil imaginar-se –lluny però de cap intenció relativitzadora o embellidora de l'acció política de les falangistes- dones que en aquells mateixos anys eixiren de casa i marxaren lluny dels pares, per agafar un tren o un avió, marxar de viatge –sovint de fins a vora tres mesos de durada- i creuar mitja Europa en direcció a un país com ara Alemanya que, fins i tot a hores d'ara, més de seixanta anys després, encara ens sembla en gran part desconegut.

⁴⁵ És en aquesta direcció que apunten estudis sobre els positius records que antigues membres de SF o del BDM tenen de la seua època a aquestes organitzacions. Cfr. Victoria L. ENDERS, "Problematic Portraits: The Ambiguous Historical Role of the Sección Femenina of the Falange", a V.L. ENDERS i Pamela B. RADCLIFF (eds.), *Constructing Spanish Womanhood: Female Identity in Modern Spain*, Albany (NY), State University Press, 1998, pp. 51-67, i Gisela MILLER-KIPP, "Auch Du gehörst dem Führer!" Die Geschichte des Bundes Deutscher Mädel (BDM) in Quellen und Dokumenten, Weinheim i München, Juventa, 2002.

Potser l'anàlisi d'aquestes contradiccions i paradoxes –tanmateix ni buscades ni desitjades pel règim franquista– ens ajuden a entendre un poc més el compromís d'aquestes *dones polítiques* amb una dictadura, les polítiques de gènere de la qual propugnaven, en acabant, la inferioritat de la dona respecte a l'home i la seua reducció a uns determinats rols de gènere.

FONTS I BIBLIOGRAFIA

1. Arxius.

Bundesarchiv Berlin-Lichterfelde, Berlin (Alemanya).

Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Berlin (Alemanya).

Real Academia de la Historia, Madrid (Espanya).

2. Publicacions periòdiques.

Y. Revista para la mujer nacionalsindicalista

Medina. Semanario de la S.F.

Das Deutsche Mädel. Die Zeitschrift des Bundes Deutscher Mädel in der HJ

3. Llibres de memòries.

PRIMO DE RIVERA, Pilar: *Recuerdos de una vida*, Madrid, Ediciones Dyrsa, 1983

RÜDIGER, Jutta, *Der Bund Mädel (BDM). Eine Richtigstellung*, Lindhorst, Askania, 1984.

RÜDIGER, Jutta, *Ein Leben für die Jugend. Mädelführerin im Dritten Reich*, Preußisch Oldendorf, Deutsche Verlagsgesellschaft, 1999.

4. Bibliografia secundària.

BARRACHINA, Maria Aline, *La Section Féminine de F.E.T. et des J.O.N.S. puis du Mouvement National: Origines, genèse, influence, fin, 1933-1977*, tesi doctoral inèdita, Université de la Sorbonne Nouvelle-Paris III, 1979.

BERGES, Karine, *Pilar Primo de Rivera (1906-1991): Cause feminine, ideologie phalangiste, stratégies et enjeux politiques dans l'ombre du Regime Franquiste*, Université Toulouse-Le Mirail, tesi doctoral inèdita, 2003.

BLANCO CAMBLOR, María Luz, Similitudes y diferencias entre la 'Sección Femenina' en España y la 'Bund Deutscher Mädel' en la Alemania del Tercer Reich. Una aproximación", a Magdalena SANTO TOMÁS, Mª Isabel DEL VAL VALDIVIESO, Cristina DE LA ROSA CUBO i Mª Jesús DUEÑAS CEPEDA (coord.), *Vivir siendo mujer a través de la historia*. Valladolid, Universidad, 2005, p. 215-239.

BLASCO HERRANZ, Inmaculada, *Armas femeninas para la contrarevolución: la Sección Femenina en Aragón (1936-1950)*. Màlaga, Universidad, 1999.

BOWEN, Wayne H., *Spaniards and Nazi Germany: Collaboration in the New Order*, Columbia, University of Missouri Press, 2000.

- CENARRO, Ángela, *La sonrisa de Falange. Auxilio Social en la guerra civil y en la posguerra*, Barcelona, Crítica, 2006.
- ENDERS, Victoria L., "Problematic Portraits: The Ambiguous Historical Role of the *Sección Femenina* of the Falange", a V.L. ENDERS i Pamela B. RADCLIFF (eds.), *Constructing Spanish Womanhood: Female Identity in Modern Spain*, Albany (NY), State University Press, 1998, pp. 51-67.
- GALLEGO MÉNDEZ, María Teresa: *Mujer, Falange y franquismo*, Madrid, Taurus, 1983.
- GRAHAM, Helen: *Breve historia de la guerra civil*, Madrid, Espasa-Calpe, 2006.
- KINZ, Gabriele, *Der Bund Deutscher Mädel. Ein Beitrag über die außerschulische Mädchenerziehung im Nationalsozialismus*, Frankfurt am Main, Bern, New York i Paris, Peter Lang Verlag, 1991.
- MILLER-KIPP, Gisela, "*Auch Du gehörst dem Führer!*" *Die Geschichte des Bundes Deutscher Mädel (BDM) in Quellen und Dokumenten*, Weinheim i München, Juventa, 2002.
- ORDUÑA PRADA, Mónica, *El Auxilio Social (1936-1940). La etapa fundacional y los primeros años*, Madrid, Escuela Libre Editorial, 1996.
- PAYNE, Stanley G., *Franco y José Antonio. El extraño caso del fascismo español*, Barcelona, Planeta, 1997.
- PINE, Lisa, "Creating Conformity: The Training of Girls in the *Bund Deutscher Mädel*", a *European History Quarterly*, 33/3 (2003), pp. 367-385
- PRESTON, Paul, *Las tres Españas del 36*, Barcelona, Plaza y Janés, 1998.
- RICHMOND, Kathleen, *Women and Spanish Fascism. The women's section of the Falange: 1934-1959*, London – New York, Routledge, 2003.
- RODRÍGUEZ LÓPEZ, Sofía, *La Sección Femenina y la sociedad almeriense durante el Franquismo*, tesis doctoral inédita, Almería, 2003.
- SUÁREZ FERNÁNDEZ, Luis, *Crónica de la Sección Femenina y su tiempo*, Madrid, Nueva Andadura, 1993.
- THOMÀS, Joan Maria, *Lo que fue la Falange. La Falange y los falangistas de José Antonio, Hedilla y la Unificación. Franco y el fin de la Falange Española de las JONS*, Barcelona, Plaza y Janés, 1999.